

УДК 069.01

ДО ПИТАННЯ СТВОРЕННЯ ЕКСПОЗИЦІЇ КОЗАЦЬКОГО КУРЕНЯ
В ІКК «ЗАПОРОЗЬКА СІЧ»

Михайло Чередниченко
старший науковий співробітник
відділу музейних комунікацій
Національного заповідника «Хортиця»

На основі джерелознавчого аналізу підготовлено технічне завдання реконструкції інтер'єру типового житла січовиків та проведена робота по відбору, придбанню, виготовленню реплік речового матеріалу, характерного для козацької доби, з метою наповнення майбутньої експозиції. Використовуючи дані отримані в процесі вивчення копії проектної документації підготовленої для будівельних робіт в Новосіченському ретраншементі було проведено роботи, що наблизили зовнішній вигляд нашого куреня до житлових будівель Запорожжя часів Нової Січі. В результаті аналізу повідомлень колишніх запорожців М. Коржа та Г. Кремянського здійснено спробу реконструкції інтер'єру козацького куреня та його наповнення експонатами.

Ключові слова: курінь, інтер'єрна експозиція, ІКК «Запорозька Січ», проект для Новосіченського ретраншементу, Корж, Кремянський.

Метою створення історико-культурного комплексу «Запорозька Січ» є побудову містечка живої історії на території Національного заповідника «Хортиця». Під час реалізації згаданої мети одним з пріоритетних завдань, що постали перед нашим колективом є реконструкції історичних інтер'єрів в частині приміщень комплексу. Останнє дає можливість не тільки знайомити наших гостей з домашнім життям запорозьких козаків, їхніми повсякденними заняттями, звичками, традиціями, а також дозволяє виступати «Запорозькій Січі» в якості майданчика для різних культурно-просвітницьких та медійних заходів. Наші інтер'єрні експозиції мають узагальнений характер. При їх

створенні ми використовували ті невеликі обсяги інформацію, що збереглись до нашого часу, та стосуються матеріальної культури запорозьців.

Серед інтер'єрних експозицій однією з найважливіших, на мій погляд, є експозиція січового куреня – житлової будівлі запорозьких козаків. Важливість даного об'єкту можна зрозуміти, хоча б із того, що при появі козацьких осередків на Запорозжжі, новоприбулі мешканці будували в першу чергу не культові чи адміністративні приміщення, а саме житлові.

Спочатку хочу навести кілька зауважень стосовно значення самого слова – «курінь». Коли нова людина прибувала на Січ, і хотіла стати до лав Запорозького Війська, то вона в першу чергу повинна була приєднатися до одного з його підрозділів. Як відомо, Військо Запорозьке Низове складалося, принаймні в період Нової Січі, з тридцяти восьми таких підрозділів. Саме останні і називалися куренями. Вони були в адміністративному плані нижньою ланкою Війська. Однак, у випадку із запорозькими козаками словом «курінь» називалися і помешкання, в яких розміщувався особовий склад даних загонів на Січі.

Тому, деякі дослідники вважають, що дана лексема походить від словосполучення курна хата. Тобто, від будівлі, в якій піч топилася по чорному, з викидом продуктів спалювання паливного матеріалу в середину приміщення. Так, Д.І. Яворницький вважав, що найменування козацького помешкання походить від слова «курити», або російською мовою «дымить» та має у своїй основі однакове значення з російським словосполученням «курная изба». Дослідник, як приклад, згадує курні житла, в яких весною та восени мешкають рибаки по берегам Дніпра. І хоча, за його словами, січові курені в період, так званої, Нової Січі, яка існувала в 1734–1775 роках, не були курними хатами, однак, засвоєне козаками визначення житла характерне для раннього часу історії запорозького товариства перейшло і на вказані будівлі. При цьому, саме помешкання втратило ті конструктивні особливості системи опалення, за які його можна було б називати курною

хатою [15, с. 157–158]. Якщо дотримуватися подібної логіки, то від куреня – «курної хати», походить і загальна назва нижньої ланки Війська Запорозького.

Однак, не всі фахівці погоджуються з попередньою думкою. Автори сучасного «Етимологічного словника української мови» стверджують, що слово «курінь» запозичене українськими козаками від своїх тюркських сусідів, як, до речі, і багато інших їх слів та речей матеріальної культури. Вони відзначають, що даний іменник зустрічається в таких тюркських мовах, як чагатайська, в якій «küğan», означає «натовп, плем'я, загон воїнів», або в уйгурській, де «kürijän» означає «обоз». Останнє, в свою чергу, виводиться від тюркського «kug» в значенні – «оточувати» [6, с. 154]. Згадані фахівці відзначають хибність спроб вивести слово «курінь» від праслов'янського «kuriti» у значенні «курити».

А ще запорозькі курені мали особисті назви, в більшості своїй ці назви були утворені від найменувань населених пунктів тогочасних українських земель. З вихідців цих поселень переважно і формувалися згадані однойменні курені Війська Запорозького Низового. Так, були на Січі полтавський, уманський, канівський, переяславський та інші курені. Що стосується нашого куреня, то ми вирішили, також, дати йому власне ім'я, та таке, що відповідало б історичним реаліям. А ще ми хотіли, щоб назва нашого куреня не походила від топоніму. Тому, наш курінь має особисту назву – «Пластунівський». Відомо, що на Новій Січі один з підрозділів мав згадане ім'я. І хоча пластунами називали розвідників, однак, в історичному Пластунівському курені мешкали, такі ж козаки як і в інших.

А тепер, що стосується нашої інтер'єрної експозиції, то вона завершеному вигляді повинна знайомити наших гостей не тільки із зовнішнім виглядом звичайного житлового приміщення запорозьких козаків на Січі, але і, певною мірою, з особливостями техніки будівництва на Запорожжі в ті часи.

Слід відзначити, що на останню впливали різні чинники. Наприклад, в ранній період своєї історії переважна більшість козаків перебувала на Запорозжі з весни до осені, тому відповідно для цієї пори року будувалися тимчасові помешкання з гілок та очерету [1, с. 24]. Для тих хто вирішив залишитися на зимовий період споруджувалися землянки [5, с. 384]. До речі, автор «Топографическое описание доставшимся по мирному трактату от Оттоманской порты во владение Российской империи землям, 1774 года» відзначав, що у мешканців Запорозжя, навіть, в часи Нової Січі «для зимняго пребывания жилья покои из землянок, а для лета только из камыша шелаши» [13, с. 182]. Однак, на самій Новій Січі козацькі курені були уже наземними турлучними будівлями. При їх будівництві враховувалася специфіка регіону, а саме наявність природних матеріалів придатних для використання. Так, на технологію будівництва на Запоріжжі значною мірою впливало те, що регіон знаходився у степовій зоні, а отже потерпав від браку будівельного лісу. Сучасники повідомляли, що для будівництва та для опалення ліс можна було купити у Києві та північніше нього. Так, пліт будівельного лісу, в якому колоди мали довжину у чотири сажени в Києві купували за 50–55 карбованців, з прогоном до Кременчука або Переволочи, а далі з перевезенням на возах до Січі ціна його зростала до 400 карбованців. Пліт у 200 колод дерева годного для опалення в Києві коштував 15–20 карбованців, а з доставкою до Січі – 180 карбованців [8, с. 30].

Крім того, на технологію будівництва на Запорозжі впливали практичні навички, які козаки принесли із собою зі своєї малої батьківщини. До речі, планування житла на новому місці, також визначалося тими традиціями, що були знайомі майбутнім запорозжцям по батьківській оселі.

Наша експозиція «Січового куреня» розміщена в споруді, яка була побудована із залученням сучасних технологій. Тому, для того, щоб певною мірою, ознайомити наших відвідувачів з традиційними прийомами спорудження житла на Запорозькій Січі, ми намагалися наблизити його

зовнішній вигляд до історичних аналогів. Для чого скористалися копією, так званого, «Проекту реконструкції Новосіченського ретраншимену 1766 року». Кілька листів якого з проектними ескізами зберігається в науковому архіві нашого заповідника.

Хоча сам проект створювався для будівництва російською залогою об'єктів різного призначення на території Новосіченського ретраншементу, а заходи передбачені ним, так і не були реалізовані, однак, вказаний документ надає нам багато інформації про те, з якого матеріалу та за допомогою яких прийомів будувалися споруди самими запорозькими козаками в період останньої Січі. В експлікації одного з креслень наказувалося будувати «цивилное строение по малороссійскому ж тамошнему обыкновению» мазанками. Дана будівельна традиція викликана тим, що на Запорозькій Січі та в її околицях не має, як сказано в документі, «крупного лесу». Що стосується конструкції стін запроектованих споруд, то відповідно до документа в основі кожної з них були встановлені вертикально міцні та товсті колоди – стовпи. Останні мали 1 фут у діаметрі, або, приблизно 30 см. Кількість таких колод у кожній споруді залежала від довжини стін [12]. Як повідомляли сучасні документи у невеликому запорозькому житлі могло бути використано лише шість таких стовпів [4, с. 29]. Колоди двох паралельних стін для міцності всієї конструкції з'єднувалися між собою горизонтально покладеними колодами такої ж товщини. Останні були основою стелі даної будівлі. Крім вертикально поставлених колод стіна споруди складалася із двох паралельних конструкцій, які своїм виглядом нагадували тин – звичайну огорожу селянського двору. Ці тини робилися із тоненьких гілочок, або із тоненького снопику очерета, якими обплітали жердини, що вкопувалися вертикально. Відстань між жердинами одного тину дорівнювала 2,5 футів. Згадані подібні до тину конструкції розташовувалися по обидва боки вертикальних стовпів, таким чином, що одна утворювала зовнішню площину стіни, а інша, ближча до центру будівлі, – внутрішню.

Простір між тинами забивався глиною, і зовнішні сторони тинів також обмазувалися глиною. Крім того, зовнішня та внутрішня сторони стіни могли вибілюватися вапном. Слід зауважити, що товщина стіни будівлі була трохи менше ніж 2 фути. Довкола стін з зовнішнього боку, як сказано в експлікації «для лутчаго оныхъ поддерживания» рекомендувалося влаштовувати призьби «завалины». Товщина стіни в нижній частині разом з призьбою була близько 4 футів, або 1,2 м. Останнє давало можливість, крім вищезгаданого «поддерживания» стін, ще захистити будівлю від промерзання, в холодну пору року, у найбільш вразливому місці – точці з'єднання стін з поверхнею землі. Що стосується підлоги, то в документі рекомендується робити її з глини, а саме, насипати в середині споруди шар глини, який потрібно було ущільнювати. Причиною розповсюдження такого типу долівки є брак на Запорозжі «досок и бревен», з яких можна було б зробити дерев'яну підлогу [12]. Що стосується покрівлі, то проект виходив також з місцевих будівельних традицій [10, с. 10]. Про це може свідчить чотирихила форма даху, що є українською домобудівною традицією. І на завершення трохи про стелю. Її в проекті пропонували утворювати наступним чином. Паралельно довгим стінам по колодах, що з'єднували вищезгадані стовпи, розкладалися жердини. До цих жердин кріпилися снопки очерету або вони опліталися хмизом. По верху цієї конструкції набивалася глина, а із середини приміщення стеля обмазувалася глиною і могла вибілюватися вапном [12].

Ми намагалися продемонструвати деякі особливості запорозької будівельної технології при створенні даної експозиції. Так, ззовні по периметру стіни облаштована призьба. В середині експозиції, на внутрішньому простінку обвалена частина глиняної обмазки. Це дає можливість показати скриту під обмазкою конструкцію стіни. У нас це два паралельні тини із вертикальних жердин з прив'язаними пасмами очерету. Простір між тинами заповнено глиною. Стеля утворена із прикріплених до

поперечних жердин снопків очерету. Правда, ми не обмазували її із середини глиною. Також, в нашому курені сформована і глиняна долівка.

Після зауважень, що стосуються особливостей техніки будівництва житла, переходимо до характеру планування його внутрішнього простору та опису інтер'єру нашого куреня.

Про планування січового куреня згадується і спогадах запорозького козака Микити Коржа. Його слова були записані служителями Херсонського та Таврійського архієпископа, коли оповідачу, за словами останнього було близько ста років. З цього джерела ми довідуємося, що будівля січового куреня була великого розміру подібно до монастирських трапезних, і не мала в середині перегородок та комірчин. В середині приміщення вздовж стін стояли столи, які в свою чергу були оточені лавами. За словами М. Коржа під час обіду за столами могло розміщуватися до шести сотень козаків. В приміщенні були збудовані груби для обігріву – печі «на манер аглицьких». А піч для випікання хліба була розміщена в окремому приміщенні, де перебували курінні кухарі, які варили різні страви для козаків даного куреня [14, с. 36–37].

Однак, при плануванні внутрішнього простору нашого куреня та наповненні його інтер'єру ми користувалися, в основному, іншим джерелом. А саме, фрагментом довідки протоієрея Григорія Крем'янського, яка була опублікована у шостому тому «Записок Одесского Общества Истории и Древностей». До речі, останнього публікатор документу називає «бывшим запорожцем». А в самій довідці її автор згадує про своє життя в Дерев'янківському курені.

Дане джерело описує січовий курінь наступним чином. В плані будівля ділилася на житлову частину, тобто сам курінь, та великі сіни. В сінях було розміщено велике вогнище – «кабицю». На кабиці розміщувалися казани, в яких курінний кухар варив їжу для козаків свого загону. В житловій частині куреня від порога до покуття було розміщено стіл, який у запорозьких

козаків звався «сирном». Цей стіл являв собою одну широку товсту дошку прибиту цвяхами до вкопаних у долівку стовпчиків. Вздовж протилежної довгої стіни на вкопаних у долівку стовпчиках стелився із товстих дощок або напівколод накат – «піл», що заміняв ліжко. До речі, в багатьох селянських хатах в Україні тих часів були влаштовані саме подібні «ліжка». В курені на полу, за словами нашого інформатора могло відпочивати одночасно до тридцяти осіб [9, с. 645–646].

Відповідно до останнього повідомлення, в сінях нашого куреня присутня реконструкція кабиці із комином. Останні, в основі своїй, мають каркас із жердин та гілочок обмазаний шаром глини, як із середини так і ззовні. Наша кабиця являє собою максимально закрите вогнище на якому розміщено казан. Як уже вище повідомлялося їжу для козаків в кожному курені готував курінний кухар. Йому в роботі допомагали двоє, або більше хлопчиків, які мешкали при кожному із запорозьких куренів. В їх обов'язки входило наносити води для приготування їжі, назбирати хмизу та іншого виду паливних матеріалів для вогнища. Крім того, юні помічники кухаря мили казани, в яких готувалася їжа для козаків [7, с. 52]. В сінях, крім кабиці, у нас розміщено дві лави, це робоче місце кухаря, полички з глиняним посудом. Слід нагадати, що деревина на Запорозжжі коштувала доволі дорого, приблизно в дев'ять разів дорожче ніж в Києві. Тому, в якості палива на Запорозжжі частіше використовували хмиз, очерет, або сухі кізяки свійських тварин. У нас біля кабиці покладено снопик очерету.

Що стосується житлової частини нашого куреня, то у ній вздовж східної стіни розміщено стіл – «сирно». Він складається з двох широких та товстих дощок, майже напівколод, прибитих до вкопаних у глиняну долівку стовпчиків. Сирно оточено лавами як рухомими, так і вкопаними в долівку. На столі розставлено, так би мовити, столовий посуд, який використовувався у січових куренях, і про який детально розповідає М. Корж. Серед останнього є невеликі дерев'яні ваганки, або ночви (коритця), в них

подавалася соломаха або тетеря (до речі предмет, що імітує останню розкладено на двох наших посудинах). Крім ваганків є і так зване «стябло» (ваганок з шийкою для сточування юшки). На таких посудинах в куренях подавалася варена риба. Слід додати, що стябло з рибою ставилися головами до курінного отамана. Їли запорожці дерев'яними ложками, у де кого вони були досить великі. Напої подавалися у дерев'яній великій коновці, а поруч з останньою розміщували дерев'яні корячки, або михайлики, з яких козаки пили [14, с. 37–38]. Як жартома відзначали сучасники, у деяких запорожців корячки були такого розміру, що їх і собака не перескаче [15, с. 245]. Ближче до дверей на сирні стоїть дерев'яна карнавка (кружечка з кришкою). Саме в карнавку складали свої монетки козаки – плату за роботу кухаря. В карнавку, ймовірно, клали гроші і ті хто хотів поласувати рибою або м'ясом [14, с. 38]. Про деякі з перелічених видів посуду згадує і Г. Кремянський.

В дальньому східному куті, над «сирном» сформовано покуття, а саме полицку з іконами та лампадкою. Про покуття згадується у Г. Кремянського [9, с. 656]. А М. Корж повідомляє про багаті ікони в козацьких куренях. Під цими іконами було чільне місце, яке під час трапези займав курінний отаман [14, с. 37]. Навіть якщо до свого рідного куреня прийшов на обід діючий кошовий отаман, він не міг претендувати на чільне місце, і сідав збоку. А далі по обидва боки від курінного отамана на лавах розсаджувалися козаки, таким чином, що ті хто став до лав Війська Запорозького Низового раніше сідали ближче до отамана. До речі, козаки які вписалися до Війська пізніше, повинні були називати своїх товаришів, які це зробили раніше – «батьками», навіть якщо останні були вдвічі молодші. Ще такий цікавий момент, під час трапези всі товариші приймали їжу сидячи, тільки курінний кухар їв стоячи на ногах. Хоча посада останнього була доволі представницька, адже за деякими повідомленнями кухар міг заміщати курінного отамана, коли останній був відсутнім на Січі [3, с. 22].

Вздовж протилежної західної стіни нашого куреня збудовано піл (накат із напівколод). Він застелений сіном, ряднами, навіть просто ганчір'ям. Це місце де спочивали козаки. В головах у них сідла, сумки, або просто шапки. Над полом, на так званих жердках, розвішені козацькі сорочки, кобеняки, кожух. Також, в цій частині експозиції у нас присутня зброя. А саме, реконструкції шабель, пістолів, рушниць, луків з сагайдаком та налучем. Ліворуч від дверей реконструкція опалювальної печі – глиняної груби.

В цій частині експозиції, але уже біля дальньої причілкової стіни можна побачити ще один казан, ночви та фрагмент сітки. Слід сказати, що кожен курінний отаман повинен був піклуватися про козаків свого куреня. А для цього йому потрібні були гроші. Так от, кожний курінь мав в своєму розпорядженні певне майно – торгові приміщення на передмісті, рибальські човни, казани, сіті та різний реманент необхідний для даного промислу. Ці речі курінним отаманом здавалися в оренду промисловикам, а за отримані кошти закупалися необхідні продукти, в першу чергу харчі [7, с. 51].

Ще кілька слів про мешканців січового куреня. Постійно в курені перебувало невелика кількість людей. В основному це старі козаки – діди та хлопчики. Основна маса козаків працездатного віку перебувала на різних промислах. Тому на Січі при куренях були тільки ті представники даної вікової групи, які в цей час повинні були виконувати різні військові повинності. Слід однак зауважити, що згадані особи якщо була можливість могли мешкати у власних будинках, або у приватних оселях своїх родичів та приятелів на передмісті. До речі в часи Нової Січі на передмісті було близько п'яти сотень будівель. Тому в січовому курені мешкали постійно самі нужденні козаки [2, с. 131]. Відповідно до статусу мешканців куреня, представлено і речі в нашій експозиції. Вони не відзначаються коштовністю. Взимку, коли припиняли сезонну діяльність деякі промислові ватаги, кількість мешканців куреня зростала. Особливо збільшувалася їх кількість на великі православні свята та в час коли відбувалися козацькі ради, в першу

чергу на раду, що припадала на 1 січня кожного року. В той момент в куренях можна було побачити і більш заможних козаків.

Побут запорожців в експозиції нашого куреня відтворено, в основному, за допомогою реконструйованих предметів. Однак, є і предмети оригінальні. Останні правда пізнього, не козацького часу. Хоча є в експозиції оригінальний чавунний казан, який відноситься до періоду розвиненого середньовіччя.

Отже, використовуючи дані отримані в процесі вивчення копії проектної документації підготовленої для будівельних робіт в Новосіченському ретраншементі ми провели роботи, що наблизили зовнішній вигляд нашого куреня до житлових будівель Запорожжя часів Нової Січі. А на основі повідомлень колишніх запорожців М. Коржа та Г. Кремянського здійснили спробу реконструкції інтер'єру козацького куреня та його наповнення експонатами.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Boratyński L. Kozacy i Watykan. Kartka z dziejów dyplomacyi kozackiej za Stefana Batorego. Przegląd Polski. T. 162. Kraków, czcionkami drukarni «Czasu», 1906. S. 20–40. S. II + 574.
2. Andryevskiy A. Zaporozhskye vibori y poriadky polovyni XVIII v. Kyevskaia staryna. Hod vtoroi. T. VI. Mai. K.: Typohafyia H.T. Korchak-Novytskoho, 1883. S. 127–139.
3. Arkhimandryt Leontii (Luka Yatsenko-Zelenskyi). Podorozhi na Zaporozku Sich u 1749–1750 i 1751 rr. K.: Instytut ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2012. 100 s.
4. Boiko A.V. Zaporozkyi zymivnyk ostannoï chverti XVIII stolittia. Zaporizhzhia: RVP «Vydavets», 1995. 56 s.
5. Vyrskyi D. Richpospolytska istoriohrafiiia Ukrainy (XV – seredyna XVII st.). / NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. K.: Instytut istorii Ukrainy, 2008. Ch. 2 (Dodatky).

6. Etymolohichnyi slovnyk ukrainskoi movy. T. 3 Kora – M. K.: Naukova dumka, 1989. 552 s.
7. Ystoryia o kozakakh zaporozhskykh, kak onie yzdrevle zachalysia, y otkuda svoe proyskhozhdentye ymeiut, y v kakom sostoianyy nine nakhodiatsia, sochynennaia ot ynzhenernoï komandi. Odessa: V horodskoi typohrafyy, 1851. V + 94 s.
8. Lenchenko V.O. Lysty koshovoho otamana P. Kalnyshevskoho 1763 roku pro ustrii Zaporozkoi Sichi. *Pamiatky Ukrainy*. 1989. № 3. S. 28–30.
9. Popravky y prybavleniia. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostei*. T. 6. Odesa: V horodskoi typohrafyy Kh. Aleksomaty, 1867. S. 645–646.
10. Proekt kazennykh budivel dlia Novosichenskoho retranshementa Zaporozkoi Sichi, 1766 r. Fondozbirka NZKh, NDF-1571.
11. Proekt proviantskoho ta artyleriiskoho mahazeiniv dlia Novosichenskoho retranshementu Zaporozkoi Sichi, 1766 r. Fondozbirka NZKh, NDF-1572.
12. Proekt shtab-ofitserskoho budynku dlia Novosichenskoho retranshementu Zaporozkoi Sichi, 1766 r. Fondozbirka NZKh, NDF-1573.
13. Topohrafycheskoe opysanye dostavshymsia po myrnomu traktatu ot Otomanskoi porti vo vladenye Rossyiskoi ymperyy zemliam, 1774 hoda. *Zapysky Odesskoho obshchestva ystoryy y drevnostei*. T. 7. Odessa: Horodskaia typohrafyia, 1868. 323 s.
14. Ustnoe povestvovanye, bivsheho zaporozhtsa, zhytelia Ekaterynoslavskoi hubernyy y uezda, seleniia Mykhailovky, Nykyti Leontevycha Korzha. Odessa: V horodskoi typohrafyy, 1842. 95 s.
15. Yavornytskyi D.I. Istoriiia zaporozkykh kozakiv. T. 1. K.: Naukova dumka, 1990. 592 s.